

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2015. Вип. 19. С. 123–135.

Валерій САЄНКО

ПОРІВНЯЛЬНІ ЖИТТЄПИСИ:
БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ ГРАКОВ ТА ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ ТЕРЕНОЖКІН

В історіографії скіфознавства за радянського періоду постатями “першого плану” були Михайло Артамонов (Ленінград, хоча попервах скіфологом № 1 там вважався, звичайно, що Михайло Грязнов), Борис Граков (Москва) та Олексій Тереножкін (Київ). Вони відзначилися не лише розробкою різних аспектів скіфської матеріальної культури, написанням власної узагальнюючої історії Скіфії, а й створили свої школи у зазначених “столичних” центрах.

Наукові та особисті взаємини останніх двох вчених були особливо близькими. Їх поєднувала давня дружба, вони разом працювали в експедиціях, здійснювали організацією науки і, насамперед, паралельно досліджували скіфський і кіммерійський періоди, а це призводило до полеміки з багатьох ключових питань.

Науковим біографіям Б. Гракова (1899–1970) та О. Тереножкіна (1907–1981) присвячено кілька узагальнюючих статей [Мурзін, 1996; Скорий, 2010], розвідок з окремих періодів діяльності [Мелюкова, Яценко, 1977; Виноградов, Яценко, 1990; Нефедова, Переводчикова, Свиридов, 1993; Гуляев, Ольховский, 2000; Шевченко, 2007; Гречишкіна, 2010; Гречишкіна, 2011а], але треба зазначити, що детальних біоісторіографічних праць поки не написано. Порівняльний аналіз поглядів цих вчених на кіммерійську і скіфську історію, на її джерельну базу також не проводився у спеціально присвяченій цьому питанню роботі.

Цікаво розглянути подібне та відмінне у наукових біографіях [див., напр.: Жук, 2007] визначних скіфологів, але такий підхід, зрештою, вимагав би монографічного обсягу. Обмежені ж рамки статті дозволяють лише в загальних рисах окреслити їхні “життєписи” – спектр теоретичних зацікавлень, перипетії кар’єри, масштаб і якість польових досліджень, сімейну історію, особисту вдачу, – а також висвітлити проблематику сучасного історіографічного осмислення ідей та концепцій науковців.

Рід Гракових походить з Сіверщини – під Конотопом народився селянин Гаврило Граков, під час війни 1812 р. він отримав офіцерське звання і відповідне дворянство (записані до книги дворян Курської губернії). Батько Бориса працював лісником, брав участь у російсько-японській війні.

Предки Тереножкіних після церковного розколу середини XVII ст. й міграції старообрядців до Речі Посполитої оселилися десь на півдні білоруського Полісся, а потім у XVIII ст. були переселені російською владою до Заволжя. У сімейних переказах також згадуються кріпак чавуноливарного заводу (рід отримав ім’я через його кульгавість та прізвисько – “Трьохножкін”) і торговець-офеня.

Б. Граков був старшим за О. Тереножкіна майже на вісім років. Обидва вони підлітками втратили батька. Сім’я Бориса ще за його дитинства переїхала до Москви, у гімназії він захоплюється класичними мовами та античними міфами. Протягом 1918–1922 рр., у роки громадянської війни і руїни, навчається на історико-філологічному факультеті Московського державного університету (МДУ). У 1919–1929 рр. працює в Державному історичному музеї, керує відділом середньовічної Русі [Петров, 2012], студіює грецьку епіграфіку – перша стаття вийшла 1926 р. [Граков, 1926]. Археологією ж зацікавився лише під впливом Ольги Кривцової (вони познайомилися під час роботи у музеї і обвінчалися у 1922 р.). Перші самостійні експедиції проводить за сприяння П. Рикова у Поволжі у 1925–1926 рр.

Олексій Тереножкін захоплюється археологічними розвідками 11-річним підлітком (але одразу якось серйозно і “по-дорослому”). Сприятливе для цього наукове середовище виникло на хвилі першого післяреволюційного ентузіазму і розвитку краєзнавства в країні, а також

завдяки відтоку в Поволжя науковців з Москви та Петрограда. Провчившись два роки у Самарі, отримує середню археологічну освіту (! – якої іноді так не вистачає зараз працюючим в експедиціях землекопам і лаборантам) та переходить на третій курс ІМДУ. Студентство тоді складалося з двох прошарків – “дітей професури” та висуванців з “низів”. Загалом Б. Граков і О. Тереножкін уособлювали ці різні соціальні тенденції в університетах за нових політичних умов.

Самостійні розкопки О. Тереножкін проводить, починаючи з 1927 р. Безперечно, що його науковими вчителями були В. Гольмстен та В. Городцов. Вчителями ж Б. Гракова слід вважати М. Преображенського та потім Н. Новосадського (про останнього також див. [Граков, 1939]).

З початком сталінського “великого перелому” обох молодих науковців не обійшли політичні репресії. У 1929 р. Б. Гракова звільнили з музею, втім, у передвоєнні роки він продовжував працювати в різних постійно реформованих закладах Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук (Державна академія мистецтвознавства, Державна академія історії матеріальної культури) та Московського інституту філософії, літератури та мистецтва. О. Тереножкіна ж виключили з останнього курсу університету за “приховування соціального походження”, звільнили з Державного історичного музею, де він почав був працювати. Після року завідування краєзнавчим музеєм м. Алапаєвська у Заураллі, археолог повертається з вимушеного “заслання” до Москви.

Коли і як саме науковці вперше побачилися та познайомилися точно не відомо. Оскільки Олексій відвідував у Саратові П. Рикова [Отрошенко, 2007, с. 13], то міг зустрітися з Б. Граковим ще у 1925–1926 р., коли той копав у Поволжжі, і, напевно, що вже тоді чув ім'я майбутнього колеги.

Першою експедицією, де вони опинилися разом, нібито, можна вважати розвідки вздовж р. Уралу, організовані О. Тереножкіним у 1932 р., коли він працював у системі “пролетарського туризму”. Спочатку планувалося купити в м. Уральську човна і з невеликою групою учасників спуститися за течією до м. Гур'єва, одночасно пішки обстежуючи урочища. Але почали вони розвідки лише вдвох, човна не купували. Через кілька днів Б. Граков припинив свою участь, тож наступні два тижні О. Тереножкін подорожував один, спочатку правим берегом, скоротивши маршрут до ст. Мегренівської, а потім повернувся лівим берегом: *“14 августа 1932 г. я и Граков Борис Николаевич прибыли в г. Уральск. Целью нашей поездки являлось проведение археологических разведок по р. Уралу от г. Уральска до г. Гурьева. <...>. В ночь на 17.VIII я и Борис Николаевич вышли из г. Уральска по левому берегу р. Урала. Ночевали в сенокосных лугах в пойме р. Урала <...> 20.VIII. По сложившимся личным обстоятельствам Б.Н. Граков был вынужден прекратить совместно начатую разведку и выехать в Москву”* [Тереножкін, 1932].

Можливо, Б. Гракова одразу втомила така екстремальна подорож, він з дитинства не мав особливого здоров'я, погано переносив біль та відрізнявся інколи нервовістю. О. Тереножкін же був призвичаєний проходити щодня по кілька десятків кілометрів та при потребі перебувати на самоті. Він був налаштований на завершення запланованого, незважаючи на непоказні результати, здатні в будь-кого викликати депресію (збирання поодиноких фрагментів кераміки та фіксування насипів курганів у цій розвідці. Найцікавішими, як нам мене, серед обстежених пам'яток були золотоординські мавзолеї, але схоже, що тоді вони сприймалися більше як “етнографія”). На проведення цієї експедиції Олексій Тереножкін витратив свою відпустку.

Наступного 1933 р. науковці знову працюють разом: Б. Граков очолив роботи по обстеженню зон затоплення при будівництві Південно-Уральських ГЕС. У О. Тереножкіна на все життя залишилася гіркота, що при публікації результатів розкопок його обійшли у співавторстві: *“Граков, не подписавший меня в авторах ОРЕ (II), об экспедиции, а это напрасно”* [Из жизни ..., 2006, с. 107]. ОРЕ тут повинно означати Орську експедицію, а II – або другий рік її роботи, або, можливо, це вказівка на другий том новобудовного збірника, де Б. Граков опублікував свою статтю [Граков, 1935]. Незіпсоване знанням життя припущення М. Гречишкіної, яке автор запропонувала у статті про маловідомі її факти діяльності О. Тереножкіна періоду 1930–1935 рр., що Граков не взяв того у співавтори з огляду на колишнє виключення з університету та звільнення з ДІМ [Гречишкіна, 2011б], навряд чи є

достатнім. Усе виглядає набагато гірше: О. Тереножкін на той час фактично був “ніхто” – майже не мав публікацій (перша стаття вийшла у 1932 р., друга – у 1935 р.), ні постійного місця роботи у фахових установах чи якихось перспектив кар’єрного зростання, лише влітку під час відпустки їздив до експедицій попрацювати “внаймах”. Б. Граков же користувався авторитетом у наукових колах, ще у 1928 р. захистив кандидатську дисертацію, яка одразу вийшла окремою книгою [Граков, 1929], публікувався у престижних виданнях, зокрема, закордонних [Граков, 1928; 1929], відомий як організатор і керівник експедицій, працює у центральній академічній установі та викладає у провідному вузі. Він просто мав можливість проігнорувати участь О. Тереножкіна в роботі Орської експедиції, обмежившись ввічливою згадкою про неї у тексті статті і, за великим рахунком, не вважав за потрібне ставити його прізвище поруч зі своїм. Не можна сказати і те, що статті у цьому новобудовчому двотомнику були офіційними звітами саме начальників експедицій – досить велика їх кількість написана у співавторстві. Зазначимо, що потребує більш детального з’ясування по звітам і польовим щоденникам конкретний внесок учасників експедиції під час проведення розкопок, а також у підготовці звітної інформації. Цікаво, чи залишилась образа на начальника у третього експедиціонера – П. Дмитрієва?

У наступні передвоєнні роки знаковим для Б. Гракова було запрошення з Києва від директора Інституту археології Л. Славіна досліджувати кургани степової України на новобудовах Нікопольщини (починаючи з 1937 р.). Там вчений опановує скіфську і скіфо-античну проблематику, які в подальшому стануть головними в його зацікавленнях, та ще до війни готує першу з цієї теми книгу – “Скіфи” [Граков, 1947], нібито і написану автором українською мовою, а не перекладену з російської [Мелокова, Свиридов, 2004, с. 50]. Також він негласно закріплює за своєю експедицією увесь степовий регіон Подніпров’я і Приазов’я.

У червні 1938 р., перед від’їздом до Хорезму, О. Тереножкін знов працював в експедиції Б. Гракова – уперше на пам’ятках України, тоді навряд чи підозрюючи, яке значення вони матимуть у його майбутніх дослідженнях.

Для О. Тереножкіна передвоєнні роки пов’язані з системним і цілеспрямованим бажанням вивчати Хорезму. Після участі в експедиції М. Воеводського у 1934 р., вчений повертається туди у 1937 р. і протягом трьох місяців сам-один проводить розвідки і розкопки. Але важливість отриманих результатів і величезні перспективи зацікавили формального начальника експедиції С. Толстова, який потім напише, що звертав особливу увагу на Хорезм і раніше (він проводив там етнографічні дослідження). Саме у С. Толстова в підпорядкуванні працював О. Тереножкін, і нібито спочатку був його аспірантом [Итина, Левина и др., 1996, с. 19].

С. Толстов очолює Хорезмську експедицію, а О. Тереножкін ще протягом двох сезонів 1938 та 1939 рр. бере участь у її роботі [Толстов, 1948]. Поступово він витискається з провідних ролей, відносини з начальником погіршуються, той, як писав О. Тереножкін, чинить перешкоди у підготовці дисертації на матеріалах пам’ятки VII–VIII ст. Беркут-кала. Опальний науковець “другого плану” переїздить до Ташкента, але не тому, що був загнаний подалі сильнішим конкурентом та згодився вимушено розпочати в археології нове життя, а зі стратегічною метою використовувати це місце роботи як плацдарм для організації і проведення власних експедиційних досліджень саме на пам’ятках Хорезму. Але склалося так, що здійснити це через низку обставин не виявилось можливим і остаточно він відмовився від недосяжної мети, здається, що лише в останні роки війни. Загалом вчений опублікував п’ять статей з хорезмської тематики.

О. Тереножкін у 1941 р. ще встиг провести черговий сезон на розкопках замку Ак-тепе біля Ташкента і восени був призваний до лав армії. Граков з початком війни, у складі співробітників МДУ, евакуйований спочатку до Свердловська, потім в Ашхабад–Ташкент–Свердловськ.

У цей час О. Тереножкін пропонував Б. Гракову перевезти сім’ю до Ташкента: *“Я надеялся когда-то, что вы поселитесь у меня и вместе с моими как-нибудь протянете невзгоду. Глядишь друг дружке и маленькую помощь окажете, а главное я знал бы, что там есть дорогой мне твой глаз, хоть и не хозяйственный, но добрый. И сейчас жалею, что ты уехал в Ашхабад”* [САТІ, лист від 9.12.1942 р.].

Привертає увагу, що тоді Б. Граков розглядав О. Тереножкіна однозначно як підлеглого, а тему майбутніх досліджень свого колеги намагався обмежити лише вивченням середньо-азійської нумізматики: “... Ближе общая победа и ближе-ближе час нашего свидания. Я уверен, что рано или поздно ты двинешь уже не полки, а восточную нумизматику, сменив подчинение маршалу, на подчинение твоему покорному слуге” [САТІ, лист від 27.ІІІ.44 р.]

З нумізматикою О. Тереножкіна пов'язували, насамперед, два епізоди на його науковому шляху. По-перше, під час розвідок у Хорезмі 1937 р. він зібрав серію монет, а потім від С. Толстова отримав відмову у доступі до них для наукового опрацювання. Натомість сам С. Толстов опублікував їх, оскільки написи на монетах були тоді унікальним джерелом: “Особенно нужно отметить собранный А.И. Тереножкиным и исследованный нами обильный материал по нумизматике афригидского Хорезма, давший возможность впервые ввести в научный оборот древнехорезмийские монеты – не только как памятник политической и экономической истории, но и как первый памятник древнехорезмийской письменности” [Толстов, 1948]. По-друге, впродовж 1936–1937 рр. О. Тереножкін працював старшим науковим співробітником нумізматичного кабінету ДІМ “у розряді мусульманських монет” [Тереножкін, 1938].

Під час війни О. Тереножкін шукав спілкування з археологами Європи і звертався за порадою до Б. Гракова. Той у листівці від 1 січня 1945 р. відповідав: “Кроме Феттиха в твоих краях никого не знаю. Его зовут Фердинанд¹. Это – очень серьезный ученый. Гампель² давно умер. <...> Варвара Ивановна [сестра О. Тереножкіна – авт.] очень много и нехорошо пишет о твоих семейных делах. Харко хлопочет очень сильно о тебе. Что выйдет, не знаю” [САТІ]. Згадуване клопотання, напевно, полягало у відозві вченого з фронту для роботи у наукових установах, що тоді практикувалося (рис. 1).

Цікаво, що фахівець з історії середньоазійської архітектури В. Вороніна писала з Ташкента в листі до О. Тереножкіна про археологічну нараду, яка 1945 р. відбулася у Москві: “Здесь разыгралось нечто вроде империалистического передела земель. Территория сообразно историко-географическим факторам разбита на несколько разделов, куда рекомендованы постоянные руководители (“монополии”). Толстов оставляет за собой Хорезм, Бернишам – Киргизию, Согд-Осрушану получил Якубовский, Сурхан-Дарьей собирается в ближайшее время заняться Парфенов, Анау-Неса отдана Массону, побережье Каспия как-будто Гракову, а Казахстан Киселеву. И – держитесь! – Вы тоже получили земельный надел – Сыр-Дарью в ее среднем и нижнем течении. Когда встал вопрос о С-Д. (это Якубовский предложил выделить ее особо) и думали кому отдать эту вотчину, вспомнили, что ожидается Ваше возвращение и определили ее Вам. За эту мысль особенно ухватился Толстов, из чего и видно насколько он боится Вашей конкуренции и рад сбавить Вас подальше. Он же вел собрание секции Ср. Азии” [САТІ, лист від 29.03.1945 р.].

Після демобілізації О. Тереножкін одразу ж зустрівся з колегами: “Приехал в Москву на Киевский и пешком – к Гракову. Встречали Трубников, [М.] Воеводский, [Т.] Пассек, [С.] Киселев” [Из жизни ..., 2006, с. 32].

У Ташкенті Олексій Іванович швидко впевнився, що там він зайвий і місця йому немає, так само як і в Москві та Ленінграді. Під час війни багато науковців позахищалися, бо тоді ця процедура була дещо спрощена (інколи кандидатську і докторську встигали захистити протягом року), а посади в столичних центрах, зрозуміло, виявилися зайнятими. Він же, незважаючи на свій авторитет, усе-таки не мав наукового ступеня.

О. Тереножкін розглядає, але не приймає пропозицію працювати в Ашхабаді. Компромісом виявився переїзд до Самарканда, який у порівнянні зі столичним Ташкентом був

¹ Nándor Fettich (1900–1971) – археолог, працював хранителем Будапештського музею. З Ф. Феттіхом (наводиться його німецьке, а не угорське ім'я) Б. Граков міг познайомитися, коли той приїздив до СРСР у 1929 та 1935 рр.

² József Hampel (1849–1913) – угорський археолог, вивчав пам'ятки середньовічних кочовиків.

провінцією, і ніхто не прагнув їхати туди на постійне місце роботи. Пощастило досягти домовлені про утворення нової структури – Самаркандської археологічної бази для дослідження Афрасіабу. Але влаштувати там повноцінну “юридичну особу” зі штатом працівників та отримати достатнє фінансування для відповідного розгортання масштабних розкопок знову ж не вдалося. Гроші на дослідження виділялися, але невеликі, і, треба зазначити, що славетні за результатами дослідження О. Тереножкіна були досить обмеженими за обсягом і зводилися до не зв’язаних між собою шурфів, зачисток та невеликих розкопів. Вони потім і отримали серед фахівців назву “пунктів Тереножкіна” [Иневаткина, с. 15].

Попрацювавши 1947 та 1948 рр. на розкопках Пянджикента в лєнінградській експедиції М. Дьяконова і А. Якубовського (фактично О. Тереножкін керував там роботами), та подивившись з яким розмахом можна проводити дослідження, якщо є кошти, О. Тереножкін розуміє, що знову треба якось змінювати своє життя. Тим більше, стає відомо, що фінансування його розкопок є плановому кошторисі наступного року зводиться нанівець, а, натомість, усі гроші для роботи на Афрасіабі виділяються іншій експедиції.

У 1948 р. сталися дві важливі для Олексія Івановича події. У березні він познайомився з Варварою Андріївною Іллінською, яка приїхала до Самарканда якраз за порадою Б. Гракова (у

Дорогой Борис Николаевич,
я, Кренте Бахуев ныне
предавшись, переезжаю
через самого Берлинга
реду Европы. Шлохуе
ка, как в самом об-
ществе ряду в маме
ком до революции
городке Россия. Вне-
реду Вирки где слеза
фра. предприниматель
проукидывания
Еврыи, догудат в
оборона что Ширин
а ба можно обже-
нить только с фор-
ки уренил эконими
тевой пенсии.
Телле я скатты

1945 р. вона як співробітниця ІА АН УРСР працювала в його експедиції біля Нікополя). На той час сімейне життя О. Тереножкіна залишало бажати кращого, і він, нарешті, маючи вже сорок років і трьох дітей від двох шлюбів, знаходить любов і спільність інтересів, які так щасливо отримав Борис Миколайович з Ольгою Олександрівною ще у 23-річному віці.

Іншим давно заслуженим успіхом був захист 28 квітня 1948 р. у Ленінграді кандидатської дисертації. Б. Граков ще у 1939 р. отримав ступінь доктора наук [Граков, 1939].

Науковий ступінь відкривав нові можливості, і О. Тереножкін почав перемовини про перехід до українського ІА з працевлаштуванням або у Києві, або, у крайньому випадку, у Львові, де відкрили відділ Інституту. Головним у цьому виборі було квартирне питання.

Наприкінці 1948 р. він переїздить до Києва, а 1 квітня наступного року його призначають завідуючим скіфо-античним відділом. На цій посаді виконуючою обов’язки вже п’ять років працювала І. Фабриціус (до речі, попервах В. Іллінська була її аспіранткою). Досвідчена й ерудована дослідниця нещодавно захистила кандидатську дисертацію на тему скіфської археології, але, попри всі здібності, досягнення і перспективи, її німецьке прізвище та інші анкетні дані унеможлилювали перебування на керівних посадах. Тереножкін очолив відділ і для себе вибрав темою докторської дисер-

Рис. 1. Лист О. Тереножкіна до Б. Гракова (початок 1945 р.). Сімейний архів Тереножкіних-Іллінських
Fig. 1. Letter from O. Terenozhkin to B. Grakov (beginning of 1945). Family archive of Terenozhkins-Illinskis

тації вивчення скіфських пам'яток правобережної частини лісостепового Подніпров'я, а це перетиналося зі сферою наукових інтересів самої І. Фабриціус, враховуючи і "адмінресурси" – розподіл фінансування експедиційних досліджень та використання наукових кадрів. Лівобережними лісостеповими скіфами продовжує займатися В. Іллінська, тепер уже під керівництвом М. Артамонова.

Приїзд нового співробітника влаштував не всіх: *"Протестувала я и против приглашения Тереножкина (в 1948 г.), который, не будучи первоклассным археологом, в какой то мере специализировался на периоде бронзы Казахстана и не мог быть сколько то осведомленным в скифской проблеме, одной из сложнейших в древней истории СССР, занимающей узловое место в вопросе происхождения восточных славян"* [Фабрициус, 1950, арк. 3]³.

Але, незважаючи на складності зовсім нової наукової проблематики, Олексій Іванович з вражаючою енергією береться за проведення археологічних розвідок і розкопок. Він чітко і послідовно знайомиться з поселеннями білогрудівської культури (відкрита П. Курінним у 1918 р.) в околицях м. Умань. Після війни вивченням цієї культури, загалом у трактуванні як передскіфської, займалася С. Баранович (Березанська) під керівництвом П. Єфименка. Провівши розвідки і розкопки на пам'ятках Уманського лісу, О. Тереножкін впевнився, що вони дійсно належать до доби бронзи та явно відмінні від скіфських. Він передбачає, що повинен бути якийсь перехідний етап, і цього ж 1949 р. знаходить поселення з керамікою більш пізнього періоду, що дозволило потім виділити чорноліську культуру. Однак, спершу, Олексій Іванович синхронізував тоді ці дві культури і лише з 1952 р. розглядав як різні хронологічні етапи (зараз знову повертаються до тези про їхнє часткове співіснування). Зауважимо, що ці культури були відомі ще з 1930-х рр. під назвою *"українського гальштату"* [Бандрівський, 2005, с. 311–321].

У 1958 р., через десять років від початку своїх щорічних досліджень передскіфського періоду лісостепового Подніпров'я, О. Тереножкін захистив у Москві докторську дисертацію і потім на її основі видав монографію [Тереножкін, 1961]. Зазначимо, що теми двох його дисертаційних робіт ніяк не перетинаються, на відміну від дисертацій Б. Гракова чи В. Іллінської, коли докторська є розширеним варіантом кандидатської.

У цей час Б. Граков продовжував дослідження у степовій частині України. До розкопок він повернувся вже 1944 р., його експедиція працює на Нікопольському курганному полі та на Кам'янському городищі. У 1949 р. у Приазов'ї О. Кривцова-Гракова досліджує еталонне сабатинівське поселення Обіточна 12 на правому березі у гирлі цієї річки, а Б. Граков зі своїми студентами В. Яніним і О. Формозовим проводять розвідки з метою знайти поселення з двошаровим матеріалом – епохи бронзи і скіфським та/або античним, щоб довести походження скіфів від місцевих племен попередньої доби. Але не можна сказати, щоб результати були дуже успішними. Наступного року експедиція досліджує поруч з поселенням кілька невеликих курганів у с. Преслав. Коли у 1993 р. я проводив там розкопки, то старше покоління ще добре пам'ятало *"начальника Скіфської експедиції СССР Бориса Миколайовича Гракова"* та його *"дівчат-кацапнят"*.

Дослідження усіх скіфських степових пам'яток з 1937 р. було неофіційно монополізовано московською експедицією Б. Гракова. Спочатку у Києві з такою ситуацією погоджувалися. Наприклад, на одному з виступів у своєму відділі О. Тереножкін казав, що *"можливо, розподіл праці повинен бути: групу висоцької культури мають вивчати львівські товариші, кочових племен – ІМК [СРСР], племена лісо-степової Скіфії – наш Інститут, у такому разі наші зусилля не будуть розплені"*⁴ [Бузько, 2015, с. 14]. Однак ще у 1951 р. Б. Гракову було відмовлено у проведенні розкопок у зоні запланованого будівництва Молочанського водосховища. Лише наступного року в дослідженнях брав участь загін Скіфської Степової експедиції під керівництвом К. Смирнова, сам же Б. Граков на розкопки не приїздив.

³ Автор вдячний Олександрю Каряці, який звернув мою увагу на цей документ.

⁴ Протокол № 6 від 8 лютого 1951 р. [НА ІА НАНУ, ф. 62, оп. 1, спр. 147, арк. 14–18]

Київським археологам можна було порушувати “конвенцію” головним чином у випадках термінових охоронних робіт, якими стали дообстеження зруйнованого кургану епохи міді-бронзи Сторожова Могила на правому березі у Дніпропетровській області, славетні дослідження скіфського Мелітопольського кургану (тоді начальником експедиції вважався П. Єфіменко, а О. Тереножкін формально був лише начальником загону).

У 1961 р. О. Тереножкін провів рятувальні розкопки двох поруйнованих скіфських насипів біля с. Кірово на Нікопольщині. У цей час Б. Граков працював на протилежному, лівому березі Дніпра, досліджуючи курганну групу Солохи і, дізнавшись про розкопки, негайно приїхав і був не дуже задоволений [Черненко, 1990]. О. Тереножкін потім не брав участі у публікації матеріалів цих курганів, а віддав матеріали Є. Черненку [Черненко, 1967] – схоже, щоб не загострювати стосунки з Б. Граковим.

Але сам Б. Граков був не проти, щоб при нагоді здійснити “наукову експансію” у лісостеп. У 1955 р. давні друзі знов зустрічаються на Суботівському городищі у Черкаській області, кожен проводячи розкопки силами своєї експедиції [див.: И жизнь ..., 2011, с. 302–305]. За результатами вийшла їхня єдина разом підготовлена стаття [Граков, Тереножкін, 1958]. Також Б. Граков працював на Більському городищі (1958–1960) разом з експедицією Б. Шрамка.

Важким для О. Тереножкіна виявився 1968 р. В результаті давніх чвар, що точилися в ІА АН УРСР між осередком партійного керівництва (партбюро), з одного боку, та дирекцією і Вченою радою, з другого, він був виключений з партії. Тільки через рік виключення було скасоване вищою партійною інстанцією і замінене на догану.

У цей час О. Тереножкін розглядав можливість переїзду до Москви для роботи, скоріш за все, в Інституті історії матеріальної культури (ІМК). Б. Граков звільнився звідти ще у 1953 р. і працював лише в МДУ. Однак він боявся конкуренції і інтригував проти свого друга. Про це залишились записи Олексія Івановича: *“У меня было большое желание перебраться из Киева в Москву, так как в Киеве стало тяжело от преследований со стороны плохих людей в Институте. Борис Николаевич был этим страшно взволнован, так как считал, что я и В.А. будем поворачивать в скифоведении в другую сторону, чем он. Он счел нужным сообщить (форма и адресат мне неизвестны), что я был в 1930 г. исключен из университета и не имею диплома об окончании. Лишь на мое исключительное счастье в архиве университета оказались прямые данные о его завершении, и я получил надлежащую бумагу о том.*

Я выдержал.

Скоро после получил от Бориса Николаевича письмо (или письма), в которых он раскаивался в своем поступке в отношении меня.

Я постарался его успокоить, что ничего не произошло” [Из жизни ..., 2006, с. 106].

Цей епізод виглядає психологічно достовірним, судячи з описів вдачі Бориса Миколайовича: *“был порой раздражителен, вплоть до вспышек гнева, с последующим раскаянием и поиском взаимопонимания. Такие черты характера сохранились у него на всю жизнь”* [Мелюкова, Свиридов, 2004, с. 46].

О. Тереножкіну, коли восени 1931 р. він повернувся до Москви, дійсно вже не було де відновлюватися для закінчення навчання, бо його факультет ліквідували. Єдиним “ правонаступником”, куди перейшла більша частина викладачів, став Московський інституту філософії, літератури та мистецтва (МІФЛІМ). Тільки там міг студент доздавати академізницю, коли *“професора ставили оценки и зачеты, за пропущенное не спрашивая, понимая несправедливость исключения”* [Из жизни ..., 2006, с. 12]. Диплом (а тоді у МДУ їх могли видавати з великою затримкою) серед документів архіву О. Тереножкіна відсутній, хоча збереглося і свідоцтво про закінчення школи в м. Пугачові та диплом про отримання освіти на Курсах красзнавства в Самарі. З наявних документів є лише “копія з копії” довідки університетського архіву про закінчення МДУ, завірена печаткою Ленінградського відділення ІМК [САТІ].

Зупинимось ще раз на експедиційній діяльності вчених. О. Тереножкін з 1923 р. не виїздив “у поле” лише 1935 р., а займався у Москві наглядом за будівництвом метрополітену (можливо тому, що його зеленоока дружина Ліза чекала на першу дитину) і три роки (1942–1944) не

копав під час війни. Останньою була експедиція 1974 р. Загалом він проводив польові дослідження протягом близько п'ятдесяти сезонів.

Б. Граков до війни копав в Поволжі та Приураллі, у 1944–1961 рр. – в Україні. Потім він продовжував залишатися начальником експедиції, яка працювала без його безпосередньої участі до 1968 р.

Першою узагальнюючою книгою Б. Гракова було дослідження “Скіфи”, написане цікаво, зрозуміло і на високому рівні, хоча не обійшлося без несправедливої критики та отримання негативної рецензії: “Недоброкачественная работа проф. Б.Н. Гракова “Скіфи”, несмотря на мой протест, была не только напечатана, но и практикуема как руководство для молодых кадров” [Фабрициус, 1950, арк. 3].

Ще у 1950 р. Б. Граков наголошував на необхідності створення нової синтез-історії скіфо-сарматського періоду, але друга така робота вийшла лише через двадцять років [Граков, 1971], а потім німецькомовний варіант [Граков, 1978]. Втім, нарис про історію і археологічні реалії Скіфії також міститься у монографії “Каменское городище на Днепре”. Таким чином, нараховується чотири монографії Б. Гракова, де викладено синтез скіфської історії.

Усі історії Скіфії О. Тереножкіна були написані у співавторстві з В. Іллінською: “Нариси історії Української РСР”, два видання російською та українською мовами “Археології Української РСР” та монографія “Скифия VII–IV вв. до н. е.”. Розділи про Скіфію до “Історії Української РСР” були підготовлені В. Іллінською одноосібно. Лише два перших видання вийшли за життя Олексія Івановича і Варвари Андріївни.

Б. Граков теж мав велике бажання, яке не дістало реалізації, взяти участь у написанні розділів, присвячених скіфам (або хоча б сарматам) у цих двох узагальнюючих працях (1957, 1971) зі стародавньої історії України, що видно з наступного листа:

“Дорогой Алексей Иванович!

Давненько не писали мы друг другу и не видались с января. Слышал об очерках по археологии УССР. Уже теперь я своего участия не предлагаю, как с дуру хотел в истории УССР. Но в таких изданиях общего характера едва ли уместно делать те или иные разделы трибуной личных, хотя бы и очень оригинальных и сенсационных мнений. Будет ли скифский раздел коллективным или двуединым, как в Нарисах? В таких изданиях нужно бы отдавать должное и взглядам других. В Нарисах это мало заметно. Впрочем, я не знаю, как разделится авторство в новых очерках по археологии. С сарматами справится, конечно, Вязьмитина.

Недавно писала мне [Е.] Покровская о теме для [Е.] Черненко. Он интересуется моим мнением. Я просил ее ознакомить тебя с текстом моего письма. Там мои советы и пожелания изложены. Я готовлю публикацию Никопольских курганов с обстоятельным очерком об обряде и инвентаре. М. б. не успею для МИА: сроки жмут. Не найдете ли у себя возможность поместить. Это листов 6–7. Привет всем домашним.

18 мая 1961 г. Твой [підпис] Б. Граков” [САТІ].

Користуючись нагодою, Б. Граков доречно нагадує, що підготовка кандидатської дисертації Є. Черненка буде пов'язана з його відгуками (раніше на тему скіфського військового обладнання вже захистилася А. Мелюкова). І, звичайно, місце для статті Б. Гракова в українській періодиці знайшлося б, але він встиг таки подати її до “МІА” [Граков, 1962].

Розбіжність поглядів вчених на Скіфію полягала, головним чином, у судженнях про походження скіфської культури: Б. Граков віддавав пріоритет місцевому населенню з нащадків носіїв зрубної культури, а О. Тереножкін був прибічником міграції нових племен “з глибин Азії”, які в готовому вигляді принесли свою матеріальну культуру, що не мала зв'язку з епохою пізньої бронзи Надчорномор'я. Обговорювалося і питання про територію власне Скіфії. О. Тереножкін бачив Скіфію в межах степового Надчорномор'я і лісостепового Подпіпров'я, населеного різноетнічним населенням під владою іраномовних племен. Б. Граков же, А. Мелюкова і Н. Погребова під Скіфією розуміли лише степову частину між Доном та Дунаєм.

Однак, здається, що за півтисячолітню історію свого існування Скіфія зазнавала найрізноманітніших змін і переформатувань, про які зараз залишається лише здогадуватися, з

огляду на невелику кількість писемних джерел. Археологічний же матеріал, треба визнати, має обмежену інформативність і дає лише дуже узагальнену картину. Так, наприклад, про добре відомий за письмовими джерелами перський похід Дарія у Скіфію немає майже ніяких археологічних свідочств. Для порівняння можна спробувати уявити золотоординську історію, написану лише за археологічними матеріалами, у якій вже сама міграція монголів “з глибин Азії” (яка своїми успіхами чимало завдячувала “китайським технологіям”, чому знов-таки немає певних археологічних ілюстрацій) буде виглядати дискусійною, а усі перебіги внутрішньої політичної боротьби, територіальні зміни, далекі військові походи не будуть простежуватися взагалі або інтерпретуватимуться при дослідженні вкрай неоднозначно.

Ще однією з актуальних тем (сформульованих ще І. Фабриціус) в тогочасному скіфознавстві була “Скіфія і Кавказ” [див.: Скорый, 2014, с. 18]. Одна зі збірок ІА під такою назвою підготовлена за редакцією О. Тереножкіна. Б. Граков передкавказькі кургани, у переважній більшості, скіфськими не визнавав і вважав межею розселення скіфів р. Дон, спираючись на письмові античні джерела. Загалом про присутність скіфів у Передкавказзі і на гірських територіях вздовж Кавказької дороги він виважено і ясно висловлювався у “Скіфах” [Граков, 1947]. Але потім дотримувався тенденції зменшувати кількість власне скіфських пам’яток і обмежувати час перебування скіфів на Кавказі. Нагадаємо, що писав про це питання В. Виноградов: *“Ни для кого из знавших Б.Н. Гракова не было секретом его личное прохладное (мягко говоря) отношение к Е.И. Крупнову, выражавшееся, в частности, в подчеркнутой альтернативности целого ряда научных оценок и подходов, которые он отстаивал”* [Виноградов, 1989, с. 187].

Тут, чисто по-людськи, можна зрозуміти Б. Гракова, бо саме Є. Крупнов (однокурсник і близький товариш О. Тереножкіна), який відстоював тезу про тривале перебування скіфів періоду архаїки в Передкавказзі і пізніші контакти Скіфії з Кавказом, звільнив його з ПМК, коли працював на посаді заступника директора.

Якщо порівнювати викладацьку діяльність двох корифеїв скіфознавства, то Б. Граков ще гімназистом давав приватні уроки, у МФЛІМ викладав грецьку мову з 1932 р., а після утворення у 1937 р. кафедри археології (керівником був В. Городцов) перейшов туди. Б. Граков був природженим лектором з необхідним при цьому театральним хистом. Серед його учнів цього періоду – Д. Шелов, К. Смирнов, П. Ліберов, Г. Смирнов, Т. Блаватська. Коли МФЛІМ у 1941 р. був закритий і злитий з МДУ, Б. Граков працював там на кафедрі археології (керівник А. Арциховський). На пенсію вийшов у 1969 р. і залишався консультантом. Перелік усіх випускників кафедри археології МДУ, який рясніє визначними іменами, опублікований [Випуски ..., 1999].

На кафедрі археології спеціалізувалася і дочка О. Тереножкіна Єлена, коли вчилася в МДУ. Під час вступних іспитів вона жила в сім’ї Гракових. Борис Миколайович писав у листі до дружини від 15 липня 1954 р.: *“Теперь одно серьезное дело: около 1 августа к нам приедет сдавать экзамен в МГУ дочь Тереножкина. По-моему, она могла бы жить на даче и ездить ежедневно. Это обуза, но необходимо ее устроить, и приветить”* [И жизнь ..., 2011, с. 299]. У цей час Б. Граков разом з фотографом Гензеловичем жили в київській квартирі Тереножкіних, але “обузою” це не було, бо Олексій Іванович і Варвара Андріївна працювали в експедиції, а теща з дітьми перебувала на дачі.

О. Тереножкін викладав у Київському державному університеті, також його запрошували спочатку взагалі перейти на роботу до Самаркандського університету, а потім він їздив читати там курс лекцій. Звання професора вченому присвоєно у 1967 р. Він був науковим наставником Є. Черненко, Г. Ковпаненко, Е. Яковенко, М. Чередниченка, В. Бідзілі, А. Островерхова, Б. Мозолевського, Н. Гаврилюк, Н. Бокій, В. Мурзіна (офіційно аспірант В. Іллінської) та керував підготовкою дисертацій інших вчених (С. Бессонової), на багатьох захистах у Києві, Москві та Ленінграді був опонентом, в нього збирався писати дисертацію К. Гупало.

Гуртком “юних археологів” при ІА (опікувався ним Д. Телегін) Олексій Іванович не дуже цікавився, з “архдетішками” більш схильна була займатися В. Іллінська (за спогадами

С. Буйських, який школярем відвідував цей гурток). О. Тереножкін також читав популярні лекції з археології в “Будинку вчених”.

О. Тереножкіну було присвоєно звання лауреата Державної премії за написання колективної роботи “Археологія УРСР” та звання “Заслуженого діяча науки і культури”. Навіть не дуже значні прояви суспільного визнання результатів багаторічної наполегливої праці завжди були йому приємні і, навпаки, вчений був ображений, коли у 1977 р. в Інституті стало відомо, що він нагороджений значком переможця соціалістичного змагання, а потім його не отримав. Також в цей час видатного і плідно працюючого науковця намагалися взагалі звільнити і відправити на пенсію, і він змушений був звертатися з принизливим проханням залишити його на роботі до святкування свого 70-річного ювілею. Усе це наводить на думку про нові інтриги, які велися через Президію АН.

Цікавим і специфічним моментом є рівень якості польових досліджень, методика і практичні навички археологів на розкопках. Скласти вірне уявлення за звітами і публікаціями, нібито, просто, але лише на перший погляд. Це окреме питання і лише зауважу для прикладу, що коли я у 1993 р. проводив розкопки на сабатинівському поселенні Обіточна 12, то прирізався до розкопу 1949 р. О. Кривцової-Гракової, і позначена у відомій публікації землянка [Кривцова-Гракова, 1955, с. 151] виявилася перепадом рельєфу.

О. Тереножкін був спостережливим, вправним і винахідливим польовим археологом. Можна згадати хоча б те, що він знайшов дві криївки в скіфських курганах – Мелітопольському та Гаймановій Могилі з дорогоцінними виробами грецької торевтики.

Однак методика розкопок курганів була тоді зумовлена обмеженими фінансовими можливостями та відведеним часом. Стратиграфія кургану Глеваха досліджувалася мало, величезний насип був просто вивезений для господарчих потреб, і О. Тереножкін їздив лише здійснювати нагляд за роботами механізмів. У долині р. Молочної кургани в кілька метрів висотою копалися квадратним розкопом по центру (як О. Тереножкін копав змолоду ще у Поволжі), поли залишалися недослідженими. Останці їхні і зараз стоять та потребують повернення до них колись у майбутньому для дообстеження. Втім, при публікації матеріалів цих розкопок, О. Тереножкін повторив висновок, що насипи треба розкопувати повністю.

Багато в чому у той час залишалася поза межами вивчення і сутність поховальних звичаїв. Це призводило до нехтування такими деталями курганного будівництва, як, наприклад, рови навколо насипу. Розкопавши скіфську Страшну Могилу, при наявності достатньої кількості техніки і вільного часу (курган не попадав у найближчі роки під кар’єрні розробки), великий рів взагалі не був зафіксований і не відмічений у польовій документації та не згадується при публікації, а виявлений вже набагато пізніше під час організованого С. Поліним дообстеження останців кургану.

У побутових справах Б. Граков “не міг зірвати забути”, про О. Тереножкіна теж не можна сказати, щоб він дуже любив щось робити руками, а відрізнявся, скоріше, вигадливістю: чи то використовувати бур для виявлення скіфських курганів, чи то просто вирізати консервну бляшанку під таганок для приготування кави в експедиції (спогади А. Іллінського та С. Бессонової).

Б. Граков був безпартійним і вдома висловлювався проти тих, хто робив з цього кар’єру. О. Тереножкін став кандидатом в члени партії під час війни, за розумною порадою дуже хорошої людини – свого старшого брата Івана, який в цей час, теж на фронті, вступив до ВКП(б), бо це, окрім ідейних мотивацій воєнного часу, як можна здогадатися, нівелювало “родовий гріх” Тереножкіних (батько до революції тримав невелику книжкову крамницю і записався до купецького стану). Однак по війні О. Тереножкін не дуже переймався партійним будівництвом, а займався наукою, у Самарканді дуже нерегулярно платив партвнески і вступати до партії не поспішав (був прийнятий вже у Києві у 1949 р.). Вже тоді усім було зрозуміло, що без партійного квитка успішно працювати ставало чим далі, тим важче. Відношення до партійного квитка ілюструє хоча б така незначна деталь: тимчасово

ввійджаючи за кордон, його повинні були здавати, як це зробив і О. Тереножкін, відправляючись 1961 р. у наукове відрядження до Чехословаччини.

Релігійність Б. Гракова сформувалася у гімназії під впливом законовчителя, доктора богослов'я Н. Добронравова. У 1920-ті рр. вчений з викликом носив хрестика, який виглядав з-під коміра розстібнутої сорочки.

Б. Граков був високим на зріст, носив бороду, вигляд мав “професорський”, а статуру трохи огрядну. Він був схильний до деякої театралізованості і ефектних розповідей. О. Тереножкін міг влаштувати якийсь веселий розіграш, дотримувався простоти і демократичності в одязі та спілкуванні. Втім, він міг бути жорстким і дуже дотепно-уїдлигим у полеміці. Як згадує С. Купрій про своє перше враження від знайомства ще студентом, у 1970-ті рр., з Олексієм Івановичем, той своєю жилавою худорлявістю та аскетичним обличчям був дуже схожий на альпініста Абалакова. Волосся мав рудувате, бороди ніколи не відрощував.

Перша представницька наукова конференція, присвячена О. Тереножкіну, була організована клопотами його учениці Н. Бокій (багато займався цим і Б. Мозолевський) у 1987 р. у Кіровограді, наступна – 1992 р. у Мелітополі, 1997 р. – у Києві, в Музеї історичних коштовностей, 2007 р. – у Чигирині. На кафедрі археології МДУ конференція, присвячена 75-річному ювілею Б. Гракова, відбулася у 1974 р., а друга – 1993 р. До 90-річчя і до 100-річчя вченого (у м. Дєдовск) конференції були організовані ІА РАН. Починаючи з 1989 р. “Траківські читання” що п'ять років з успіхом проводяться у м. Запоріжжі. Зазвичай на кожній такій конференції, де значна частина присутніх є представниками шкіл цих визначних вчених, згадуються різні аспекти їхнього наукового та особистого спілкування. Актуальними залишаються їхні концепції, бо хоча ці підходи й зазнають критики та уточнень, але окреслені дослідниками питання складають певну “систему координат” сучасного скіфознавства.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський М.

- 2005 Проблема Білогрудівки і Чернолісся – реабілітація “українського гальштату”? // АДЛУ. – Вип. 8. – С. 311–321.

Бузько О.

- 2015 Про подолання марризму в археології на початку 50-х років ХХ ст. // Магістеріум. – Вип. 60: Археологічні студії. – К. – С. 10–16.

Виноградов В.Б.

- 1989 О роли Б.Н. Гракова в изучении проблемы “Скифы и Кавказ” // ПССАСП. – Вып. 1. – Запорожье. – С. 186–188.

Виноградов Ю.Г., Яценко І.В.

- 1990 Археологічна діяльність Б.М. Гракова на Україні // Археологія. – № 3. – С. 27–36.

Выпуски...

- 1999 Выпуски кафедры археологии исторического факультета МГУ // 60 лет кафедре археологии МГУ им. Ломоносова. Тез. докл. конф. – М. – С. 255–276.

Граков Б.Н.

- 1926 Эпиграфические клейма на горлах некоторых эллинистических амфор // Труды ГИМ. – М. – Вып. 1. – 121 с.
- 1935 Отчет о работах // Известия ГАИМК. – М.-Л. – Вып. 110. – С. 91–119.
- 1939а Николай Иванович Новосадский (80 лет жизни и 55 лет ученой и педагогической деятельности) // ВДИ. – № 2. – С. 89–90.
- 1939б Клейменная тара эпохи эллинизма как источник для истории производства и торговли: дис. ... д-ра ист. наук / НА ИА РАН. – Д. 538.
- 1947 Скифы. – К. – 132 с.
- 1962 Скифские погребения на Никопольском курганном поле // МИА. – № 115. – С. 155–201.
- 1971 Скифы. – М. – 293 с.

Граков Б.Н., Тереножкин А.И.

1958 Субботовское городище: (Раскопки 1955г.) // СА. – № 2. – С. 164–178.

Гречишкіна М.В.

2010 Археологічні дослідження О.І. Тереножкина в Середній Азії в (1929—1941 рр.) // Археологія. – № 2. – С. 102–107.

Гречишкіна М.В.

2011а Ранний этап научных исследований А.И. Тереножкина // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 965: Сер. Історія. – Вип. 43. – С. 211–218.

2011б А.И. Тереножкин – малоизвестные факты научной биографии (1930–1935 гг.) // История археологии: личности и школы. – СПб. – С. 141–144.

Гуляев В.И., Ольховский В.С.

2000 Борис Николаевич Граков: научное наследие и современная археология (вместо предисловия) // Скифы и сарматы в 7–3 вв. до н. э.: палеоэкология, антропология археология. – М. – С. 5–9.

Жук А.В.

2007 Э.Б. Тайлор и Ф.И. Волков как классики мировой палеоэтнологии // Интеграция археологических и этнографических исследований: сб. науч. тр. ... рождения Ф.К. Вовка (Волкова). – Одесса; Омск. – С. 9–12.

И життя...

2011 И жизнь, и слезы, и любовь ... / составитель А.Г. Плешивенко. – Запорожье. – 386 с.

Из життя...

2006 Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном). – К. – 112 с.

Итина М.А., Левина Л.М., Неразик Е.Е., Рапопорт Ю.А.

1996 К 60-летию Хорезмской археолого-этнографической экспедиции // ЭО. – № 6. – С. 19–33.

Иневаткіна О.Н.

2007 Алексей Иванович Тереножкин в Средней Азии. Труд и интуиция // Ранній залізний вік Євразії. – К.–Чигирин. – С. 15–16.

Кривцова-Гракова О.А.

1955 Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. – М. – № 46. – 166 с.

Мелюкова А.И., Свиридов А.В.

2004 Борис Николаевич Граков // Портреты историков. – Т. 3: Древний мир и средние века. – М. – С. 45–63.

Мелюкова А.И., Яценко В.И.

1977 Скифская проблематика в трудах Б.Н. Гракова // Граков Б.Н. Ранний железный век: Культуры Западной и Юго-Восточной Европы. – М.

Мурзін В.Ю.

1996 О.І. Тереножкін – видатний дослідник скіфської культури // Археологія. – № 4. – С. 4–9.

Нариси...

1957 Нариси стародавньої історії Української РСР. – К. – 632 с.

Нефедова Е.С., Переводчикова Е.В., Свиридов А.В.

1993 Материалы к биографии Б.Н. Гракова // Граковские чтения на кафедре археологии МГУ. – М.

Отроценко В.В.

2007 О.І. Тереножкін як дослідник бронзової доби в Степовій Україні // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкина. – К.–Чигирин. – С. 13–14.

Петров Ф.А.

2012 Московский университет и Исторический музей // Вестник МГУ. – Сер. 8: История. – № 2. – С. 14–46.

САТІ

Лист В.Л. Вороніної до О.І. Тереножкина від 29.03.1945 р.

- Лист Б.М. Гракова до О.І. Тереножкіна від 27.03.1944 р.
Лист Б.М. Гракова до О.І. Тереножкіна від 1.01.1945 р.
Лист Б.М. Гракова до О.І. Тереножкіна від 18.05.1961 р.
Лист О.І. Тереножкіна до Б.М. Гракова від 9.12.1942 р.

Свиридов А.В.

- 2011 Воспоминания о любимом Человеке (о моем деде Борисе Николаевиче Гракове) // И жизнь, и слезы, и любовь ... – Запорожье. – С. 317–341.

Скорый С.А.

- 2010 Выдающийся археолог Алексей Иванович Тереножкин: к 100-летию со дня рождения // Археологические вести. – Спб. – Вып. 16.
2014 О скифологах: учителях и коллегах. – К. – 152 с.

Тереножкин А.И.

- 1932 Дневник археологических разведок по р. Уралу от г. Уральска до с. Мегреновской. 14.VIII – 6.IX.1932 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. 27. – 54 арк.
1938 Автобиография. 11.VI.38 г. // САТІ. – 1 арк.
1961 Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К. – 283 с.

Толстов С.П.

- 1938 Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит // ВДИ. – № 4. – 54–62.
1948 Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – М. – 330 с.

Фабрициус И.

- 1950 Причины, вынуждающие меня подать заявление об увольнении из Института археологии АН УССР // Архів відділу картів ІА НАНУ. – Особова справа Фабрициус Ірини Володимирівни. – 10 арк.

Черненко Е.В.

- 1967 Скифские курганы на Никопольщине: (Раскопки 1961 года) // ЗОАО. – Одесса. – Т. 2 (35). – С. 179–191.

Черненко С.В.

- 1990 Про що нагадали фотографії // Археологія. – № 3. – С. 92–95.

Шевченко Н.П.

- 2007 Краєзнавча та музеєзнавча діяльність О.І. Тереножкіна // Ранній залізний вік Європі: до 100-річчя від народження О.І. Тереножкіна. – К. – С. 19–20.

Grakow B.

- 1928 Monuments de la culture scythique entre la Volga et les monts Oural // ESA. – Helsinki. – Т. III. – Р. 25–62.
1929 Deux tombeaux de l'époque scythique aux environs de la ville d'Orenbourg // ESA. – Helsinki. – Т. IV. – Р. 169–182.
1978 Die Skythen. – Berlin. – 333 s.

Valeriy SAYENKO

PARALLEL LIVES:

BORIS NIKOLAYEVICH GRAKOV AND ALEKSEY IVANOVICH TERENOZHKIN

The article is based on comparison of different aspects of family story, scientific research, works and achievements, career development, creation of own scientific schools when studying the biographies of two famous archeologists, the scientists of widest encyclopedic spectrum of interest – B. Grakov and O. Terenozhkin. It proposes the analysis of opinions of these outstanding scientists specialized in research of Scythian history and culture – their views on final stage of Bronze epoch, the descent and background of Scythians' culture, different aspects of Scythians' history, ethnical processes in steppe and partially-wooded steppe part of Eastern Europe, Caucasus and Near Asia.